

ДОВГАЛЮК
Ирина Григорівна,

співзасновник МГО
"ІНСТИТУТ УКРАЇНИКИ",
здобувач кафедри
політології та
філософії Харківського
регіонального
інституту державного
управління Національної
академії державного
управління при
Президентіві України,
м. Харків.

Анотація:

у статті статті
проаналізовано
поняття "історична
пам'ять", особливості
її формування в
радянський період.
Розкрито її роль як
важливого чинника
змін суспільно-
політичних взаємин і
національної свідомості
в Україні. Визначено
основні проблеми
її формування та
пріоритетні напрями
діяльності органів
державної влади
щодо відновлення й
збереження історичної
пам'яті, декому-
нізації та подальшої
демократизації
українського
суспільства.

Ключові слова:

історична пам'ять,
державна політика
у сфері відновлення і
збереження історичної
пам'яті, декомунізація
суспільства.

УДК 351.858

Ирина ДОВГАЛЮК

**ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНІ**

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві продовжується активний і складний процес державотворення, формування його національної свідомості та самосвідомості важливим чинником яких є історична пам'ять. Саме через усвідомлення спільного образу минулого, сучасні покоління ототожнюють себе з перемогами й звитягами попередніх поколінь, зі священними для нації місцями пам'яті, зі спільними героями, із досягненнями власної культури. Усвідомлення нацією своєї сутності, відтворення власного історичного досвіду, своєї духовності, ідейно-моральної суверенності відбувається через процес відновлення спільної історичної пам'яті.

Феномен "історична пам'ять" належить до глобальних філософських проблем людства і найбільш важливих концептів інформаційного суспільства, перед яким стоїть завдання кардинальної зміни способів збереження, переробки і передачі історичної пам'яті. На початку третього тисячоліття поняття "історична пам'ять" стає головним семантичним орієнтиром спрямованості особистості в минуле.

Сучасне українське суспільство переживає епоху кардинальної переоцінки духовних цінностей та продукування якісно нових соціокультурних перетворень, а в їх структурі й історичної пам'яті в системі духовного світу людини, на якій вони базуються [10].

Досліджувана проблема носить міждисциплінарний характер, та є предметом вивчення історії філософської думки, соціальної філософії, топоніміки, релігієзнавства, соціології, культурології і є важливою для науки державного управління. Адже, коли в спільності, яку можна назвати народом однієї країни, функціонує декілька різних за змістом канонів "історичної пам'яті" ситуація не сприяє консолідації суспільства, а навпаки – призводить до протистояння та конфліктів у суспільстві й становить загрозу не тільки розвитку держави, а й її існуванню. Суперечності історичного минулого дають можливість окремим політичним силам поглиблювати розкол в українському суспільстві. Подібна ситуація, на жаль, склалася на сьогодні в Україні.

З огляду на вище зазначене, дослідження проблеми відновлення історичної пам'яті українського народу як важливого чинника консолідації суспільства, духовної основи утвердження незалежної Української держави є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Механізми впливу минулого на способи мислення та соціальні структури було розкрито в роботах О. Конта, Г. Гегеля, Ч. Дарвіна, Г. Спенсера. Усі вони поділяли ідею про те, що нації, соціальні системи або живі організми стають тим, чим вони є, в результаті прогресивних трансформацій у часі, що будь-яка сучасна форма несе в собі пам'ять про попереднє буття. Вивченню механізмів суспільної пам'яті присвячено роботу французького соціолога М. Альбакса "Соціальні рамки пам'яті" ("Les Cadres sociaux de la mémoire") (1925). Вчений стверджував, що "простір", "час" і "колективна пам'ять" взаємопов'язані. Свою концепцію він назвав "соціальними структурами колективної пам'яті".

Темі просторовості пам'яті та її соціального структурування присвячені роботи англійської дослідниці Френсіс Сйтс, французького історика П'єра Нора, французького філософа Поля Рікера, німецького культуролога Яна Ассмана, англійського соціолога Поля Коннертона. Серед сучасних російських вчених теоретичні аспекти соціальної та історичної пам'яті розглядають А. Полетаєв, Л. Рєпіна, І. Савельєва, Ж. Тощенко. В Україні проблеми історичної пам'яті розглядають у свої працях О. Бойко, В. Жадько, М. Жулинський, Ю. Зерній, А. Киридон, С. Кульчицький, В. Литвин, О. Майборода, В. Масненко, В. Полянський, Ю. Римаренко, П. Ситник, В. Смолій, М. Томенко, П. Тронько, О. Фостачук, Ю. Шаповал та інші.

Державноуправлінський аспект даного питання вивчали В. Дрешпак, В. Карлова, О. Радченко, В. Холодок та інші.

Метою даної статті є визначення основних напрямів державної політики у сфері відновлення і збереження історичної пам'яті українського народу як важливої складової творення української політичної нації, утвердження незалежної Української держави та основних напрямів діяльності органів державної влади щодо забезпечення необхідних умов для формування спільної історичної пам'яті українського суспільства.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення певних завдань: з'ясувати сутність поняття "історична пам'ять" на основі аналізу праць вітчизняних і зарубіжних науковців; визначити особливості її формування у радянський період, здійснити аналіз чинного законодавства з питань декомунізації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Історична пам'ять – сукупність доннаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле [3]. Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле, як основи самоідентифікації.

Без історичної пам'яті неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу. Одним із її виявів є спогади учасників історичних подій, їхні усні перекази, письмові свідчення. Своєрідним арсеналом історичної пам'яті є архіви, музеї, бібліотеки. Пам'ять, свідомість, історія взаємозумовлені і взаємозалежні [1]. Варто зазначити, що серед дослідників немає єдиної думки стосовно визначення сутності поняття "історична пам'ять". Так, на думку академіка П. Тронька, історична пам'ять - це сфокусована свідомість, що відображає особливе значення і актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку із сучасним та майбутнім. Це вираження процесу організації, збереження і відновлення минулого досвіду народу для можливого його використання у діяльності людей чи для повернення його впливу до сфери суспільної свідомості. Водночас, як засвідчує досвід, у певні періоди розвитку суспільства, внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних причин, історична пам'ять актуалізується стосовно певних історичних подій. Така актуалізація пов'язана із важливістю генетичного зв'язку історичного досвіду і сучасних подій та суспільних процесів [13]. На думку російського вченого Ж. Тоценка історична пам'ять має таку особливість як здатність утримувати у свідомості людей основні історичні події минулого аж до перетворення історичного знання в різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду, його фіксації в легендах та міфах [12].

У монографічному дослідженні П. Ситника й А. Дербак стверджується, що історична пам'ять відіграє особливу роль у формуванні національної самосвідомості. Вона не лише фіксує величезну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдине цілісне мереживо національної історії, де кожен факт, подія займає свою ціннісну нішу. Відбувається своєрідне сортування надбаного досвіду на позитивний, що належить засвоювати і примножувати, і негативний, який слугує застереженням. За цього історична пам'ять виступає не "німим свідком минулого", а "живим збудником людської волі" й водночас дороговказом, орієнтиром доцільної активності [11]. В. Масненко

зазначає, що під історичною пам'яттю розуміють суто спеціалізовану частину культури [5]. Вона включає не лише історичні знання, а насамперед і здебільшого певну систему ціннісних суджень для орієнтації в теперішньому. Культурний аспект історичної пам'яті охоплює національні цінності і передусім традиції, звичаї, а також духовну культуру загалом.

На думку В. Карлової історична пам'ять як елемент духовного життя суспільства, є таким духовно-практичним феноменом, який утворює історичну свідомість, входить в останню як один із важливих її компонентів. Водночас історична пам'ять є соціокультурним феноменом. Отже, вона є стрижнем, на якому формується мова, культура, духовність нації, її національна свідомість. Історична пам'ять – це ті фундаментальні історичні цінності, які є консолідуючим чинником націєтворення [3].

Українська історична пам'ять, зазнала кардинальних змін в процесі становлення СРСР, так як створена тоталітарна держава, досягнувши уніфікації в усіх сферах життя, прагнула до перетворення всіх народів в один радянський народ – з єдиним минулим, без пам'яті або ж з новою її формою.

Радянський режим щодо українців, як зазначає Ярослав Грицак, практикував “радикальну національну амнезію”[2]. В таких умовах історична пам'ять українців була не лише деформована до невпізнаваності, але й “атрофована”, як атрофуються м'язи людини, яких вона не задіює.

В 1936 р. вийшов “Короткий курс історії ВКП(б)”, який фактично завершив процес підгону революційної історії під стандарт концепції Сталіна. “Короткий курс” позначив зміну в ідеологічній стратегії радянського керівництва. Так звану “класово-орієнтовану радянську систему лояльності” 1920-х рр., засновану на принципі мобілізації населення через “надихання прикладом” (“mobilization by example”), було замінено на більш прагматичну концепцію “русоцентричного етатизму” (Девід Брандербергер)[14]. Тепер розгляд післяреволюційної історії мав коригуватись відповідно до тез „Короткого курсу історії ВКП(б)”.

Перемога СРСР у війні призвела до створення фундаментального міфу про “Велику Вітчизняну війну”, а разом з тим і до уніфікації української історичної пам'яті в рамках єдиної концепції “великого російського народу”. Дана тема сьогодні активно експлуатується в Російській Федерації (РФ) в рамках формування історичної пам'яті населення РФ.

Однією з основ демократичної держави є право кожного на отримання об'єктивної інформації про історію своєї країни. Нажаль, в Україні більшість населення було позбавлено цього права, особливо це відбувалось у «радянський» період, а також і за перших років незалежності України.

Тільки більше як після 20 років незалежності, на державному рівні України відбулось усвідомлення того, що краще розуміння новітньої історії може сприяти:

- запобіганню конфліктам та ворожечі у суспільстві;
- недопущенню повторення злочинів тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому;
- відновленню історичної та соціальної справедливості;
- усуненню загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України.

Недалекоглядна внутрішня державна політика попередніх представників української правлячої еліти та свідоме обмеження нею або навіть закриття доступу до архівних документів 1917-1991 років, у т.ч. стали однією з передумов анексії півострова Крим та воєнного конфлікту на території Донецької і Луганської областей.

Усвідомлення державою потреби й необхідності у відродженні історичної спадщини українського народу та усвідомлення того, що краще розуміння новітньої історії може сприяти запобіганню конфліктам у суспільстві дозволило в 2015 році прийняти відповідні законодавчі акти щодо “декомунізації”.

У цей перелік увійшли наступні закони:

1. Закон України “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років” – регулює відносини, пов’язані із забезпеченням права кожного на доступ до архівної інформації репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років [6].

2. Закон України “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років” є даниною пам’яті всім жертвам цієї війни й зважає на необхідність постійного піклування про ветеранів війни, учасників визвольного руху та жертв нацизму, а також має на меті збереження пам’яті про перемогу над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років [9].

3. Закон України “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у XX столітті” спрямований на визнання учасників боротьби за незалежність України у XX столітті головними суб’єктами боротьби за відновлення державної незалежності України - борцями за незалежність України у XX столітті, встановлення правового статусу борців за незалежність, визначення права такої категорії осіб на отримання державних та муніципальних соціальних гарантій. Цей Закон також спрямований на визнання нагород та військових ступенів борців за незалежність України, визначення напрямів державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам’яті про боротьбу та борців за незалежність України та встановлення відповідальності за порушення законодавства про статус борців за незалежність України у XX столітті [8].

4. Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”. Відповідно до п.4 ст. цього Закону вся символіка комуністичного тоталітарного режиму підлягає забороні, а саме:

а) будь-яке зображення державних прапорів, гербів та інших символів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік у складі СРСР, держав так званої «народної демократії»: Народної Республіки Албанії (Соціалістичної Народної Республіки Албанії), Народної Республіки Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Народної Республіки Румунії (Соціалістичної Республіки Румунії), Угорської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Федеративної Народної Республіки Югославії (Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії) та соціалістичних республік, що входили до її складу, крім тих, що є чинними (діючими) прапорами або гербами країн світу;

б) гімни СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік чи їх фрагменти;

в) прапори, символи, зображення або інша атрибутика, в яких відтворюється поєднання серпа та молота, серпа, молота та п’ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п’ятикутної зірки;

г) символіку комуністичної партії або її елементи;

г) зображення, пам’ятники, пам’ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

д) зображення, пам’ятники, пам’ятні знаки, написи, присвячені подіям, пов’язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім пам’ятників та пам’ятних знаків, пов’язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури);

е) зображення гасел комуністичної партії, цитат осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), осіб, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування (крім цитат, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

є) назви областей, районів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів, підприємств, установ, організацій, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури);

ж) найменування комуністичної партії [7].

Окрім цього пп.б. п.2. ст.7 «Прикінцеві та перехідні положення» доповнює Закон України «Про місцеві державні адміністрації» двома абзацами, що зобов'язують сільські, селищні, міські ради або сільських, селищних, міських голів:

– здійснити перейменування районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів чи інших об'єктів топоніміки населених пунктів, назви яких містять у собі символіку комуністичного тоталітарного режиму;

– провести демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932 – 1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті [7].

Все ж, слід вказати, що впровадження цих законів повинно відбуватися як результат широкого обговорення суспільством за посередництвом ЗМІ і громадських об'єднань. Інформаційна освідженість суспільства не викликати незадоволення й депресії у частини населення, особливо у старшого покоління. Розумна інформаційна політика може сприяти консолідації суспільства.

Основні висновки та перспективи подальших досліджень. По-перше, нарешті, на 24-му році незалежності, українські законодавці здійснили рішучий крок щодо позбавлення українського суспільства від радянсько-комуністичного минулого в ідеологічній сфері. По-друге, встановлення історичної правди сприятиме подальшій консолідації суспільства у напрямку зміцнення української державності. По-третє, демонтаж пам'ятників та іншої символіки, що пов'язані із радянсько-комуністичним періодом, варто проводити за попереднього широкого обговорення й моральної підготовки суспільства до змін. На нашу думку, необхідно створювати установи, що здійснюють меморіальну діяльність, завданням яких є нагадування нащадкам про

тоталітаризм з метою запобігання його відродженню.

Все це має стати послідовною державною політикою суспільної пам'яті, що може використовуватися для подальших наукових розвідок.

Література:

1. Горак Г. Пам'ять історична // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. для студ. вузів / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – С. 281.

2. Грицак Я. Тяжке примирення / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К. : Критика, 2004. – С. 127.

3. История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Под редакцией Л. П. Репиной. – М. : Кругъ, 2006. – С. 24.

4. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн [Електронний ресурс] / В. Карлова // ЛРІДУ НАДУ – Демократичний вісник. – 2008. – № 1. – Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/visnik/fail/V_Karlova.pdf

5. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 49 – 62.

6. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років [Електронний ресурс] : Закон України № 316-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.

7. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки [Електронний ресурс] : Закон України № 317-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

8. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [Електронний ресурс] : Закон України № 314-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-19>.

9. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років [Електронний ресурс] : Закон України № 315-VIII від 09.04.2015. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-19>.

10. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : [Монографія] / Олександр Радченко – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

11. Ситник П. К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні / Ситник П. К., Дербак А. П. // [монографія] – К.: НІСД, 2004. – 226 с.

12. Тощенко Ж. П. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 84.

13. Тронько П. Інститут національної пам'яті як засіб зцілення від пострадянської ментальності // Дзеркало тижня. – 2005. – №45(473). – 19 – 25 листоп.

14. Brandenberger D. From proletarian internationalism to populist russocentrism: thinking about ideology in the 1930-s as more than just “Great Retreat” [Electronic source] – Режим доступу: <http://nationalism.org/library/science/ideology/brandenberger/brandenberger-havighurst.pdf>.